

УДК 81'246.2

Уляна ПАНЬКІВ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ КОНТАКТІВ

У статті досліджено теоретичні проблеми процесу міжмовної взаємодії, висвітлено питання місця білінгвізму щодо мовних контактів, з'ясовано соціолінгвістичні аспекти виникнення диглосії, розглянуто особливості контактування класичних та сучасних європейських мов.

Ключові слова: мовні контакти, взаємодія мов, білінгвізм, двомовність, диглосія, класичні мови, латинська мова.

Широкий інтерес до проблеми дослідження мовних контактів безперервно зростає внаслідок формування глобального інформаційного простору, суспільних та економічних процесів, спрямованих на світову інтеграцію. Це явище у лінгвістиці знайшло різне термінологічне окреслення: *взаємодія мов, змішування мов, схрещування мов, мовні контакти*. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі відомі вчені, як Л. Блумфілд, У. Вайнрайх, Ю. Дешерієв, Ю. Жлуктенко, Г. Пауль, С. Семчинський, Е. Хауген та інші. У їхніх працях розроблено основний термінологічний апарат теорії мовних контактів, запропоновано шляхи вивчення цієї проблеми, сформульовано основні напрями теорії міжмовної взаємодії.

У сучасній лінгвістиці об'єктами дослідження були взаємодія місцевої та емігрантської мов (Б. Ажнюк, Г. Зимовець), державної мови і мови національної меншини (М. Штець), споріднених та неспоріднених мов (Д. Будняк, А. Гудманян, В. Сімонок). У кожному випадку автори враховують різні соціомовні ситуації, розглядають соціологічні, психологічні та лінгвістичні аспекти складного процесу впливу однієї мови чи обопільного впливу мов. Результатом такого впливу є запозичення або інтерференція на всіх рівнях мовної структури.

Метою нашого дослідження є з'ясування теоретичних проблем процесу міжмовної взаємодії та особливостей контактування класичних та сучасних європейських мов.

Взаємодію мов як родове поняття Д. Будняк пропонує розглядати у трьох аспектах: 1) мовні контакти (соціологічний

аспект); 2) двомовність (психологічний аспект); 3) інтерференція (лінгвістичний аспект) [2, с. 13]. Ю. Жлуктенко вважає хибним отождоження двох понять – мовні контакти і взаємодія мов, які співвідносяться як причина і наслідок. Учений називає мовними контактами ті міжмовні зв'язки, на основі яких починається і розвивається взаємодія мов. Вона є особливим процесом, який виникає внаслідок співіснування у свідомості окремих мовців двох мовних систем, що можуть взаємно перехрещуватись і переплітатися [6].

Автори «Лингвистического энциклопедического словаря» фіксують термін *мовні контакти* у своєму реєстрі і дають таке його визначення: «Контакти мовні (від лат. *contactus* – зіткнення) – взаємодія двох або більше мов, яка впливає на структуру і словник однієї з них або багатьох з них. Соціальними умовами для їх здійснення є необхідність спілкування між представниками різних етнічних та мовних груп, які вступають між собою в інтенсивні зв'язки з господарських, політичних та інших причин» [7, с. 237]. О. Ахманова під мовним контактом розуміє «...зіткнення мов, яке виникає внаслідок особливих географічних, історичних і соціальних умов, що зумовлює необхідність мовного спілкування людських колективів, мови яких різні» [1, с. 535]. Цей же термін У. Вайнрайх трактує так: «Ми будемо говорити, що дві або більше мов перебувають у контакті, якщо вони по черзі вживаються тими самими особами. Індивідуальні мовці являють собою місце контакту» [3]. Однак таке розуміння мовних контактів є досить вузьким, фактично це «білінгвізм у дії». Найпоширенішим є визначення *мовних контактів* як поняття, яке охоплює різноманітні мовні зв'язки, що проявляються на всіх лінгвістичних рівнях і які встановлюються за певних історико-географічних, суспільно-політичних, культурних, психологічних та інших чинників між мовами незалежно від їх географічної спорідненості та типологічної близькості.

Ю. Жлуктенко розрізняє прямі й опосередковані мовні контакти. Перші існують в умовах безпосереднього спілкування, а другі встановлюються при посередництві третьої мови [5]. Такої ж думки дотримується й О. Чердиченко. Він пише: «Вживаючи метафору *мовні контакти*, маємо на увазі контакти носіїв мов, які

можуть бути як прямими, безпосередніми, так і непрямыми, опосередкованими» [8, с. 99]. Єдиними реальними в практиці спілкування міжмовними зв'язками є лише прямі мовні контакти. Опосередковані міжмовні зв'язки існують лише в уяві лінгвістів, які вивчають ближнє і «дальнє» походження окремих лінгвістичних явищ.

У цьому зв'язку особливої складності набуває проблема дослідження контактів класичних (латинської і давньогрецької) мов з українською мовою. Звичайно, латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відіграла такої визначної ролі, як це було в деяких сусідніх народів, які мали прямі контакти з пізьоримським суспільством. На основі найдавніших пам'яток, які містять писемні відомості про життя давніх слов'ян, Г. Літаврін виділяє два основні для формування згаданих контактів періоди. Перший майже повністю належить до VI ст, коли великі маси слов'ян були залучені у «Велике переселення народів» уже на заключному його етапі. Другий період – це принципово нова епоха в історії раннього слов'янства. Часи загарбницьких набігів на землі сусідів, насамперед на землі імперії, відходили у минуле. Завершилося в цілому до кінця VII ст. і переселення слов'ян. Вони переходили до загального освоєння нових земель, зазнаючи впливу грецького і романо-германського світу. Почалися процеси проникнення християнства на заселені слов'янами території і формування власної незалежної державності. Письмові джерела цього періоду не могли не відобразити прискорення темпів розвитку слов'янського суспільства, поглиблення його контактів з Франкською державою та Візантією і різноманітної долі слов'ян у різних регіонах Центральної, Східної і Південно-Східної Європи.

На думку деяких учених, безпосередні контакти слов'ян із народами Римської імперії почалися вже у IV–V ст., коли частина слов'ян (антів і склавів) переселилася до Чорномор'я і Дунаю. На території Дакії, Паннонії та інших придунайських землях слов'яни стикаються з романономним населенням приблизно з V–VI ст. Ці контакти мали здебільшого військовий або торговельний характер і не були чисельними. Очевидно, саме тому сучасні німецькі славісти висловлюють сумнів щодо правомірності використання терміна *латинізм* у слов'янських мовах, оскільки слов'янські народи та їх

писемність, мовляв, так пізно з'явилися на історичній арені, що не може бути й мови про латинське мовне середовище [10].

Хоча з мовлення одного двомовного індивіда інтерференційні явища також можуть поширитися у тій чи іншій мові, інтенсивність такого процесу стає в декілька разів більшою, якщо відносини характеризуються не індивідуальними випадками, а масовістю і перманентністю.

Важливим є визначення місця білінгвізму щодо мовних контактів. Адже вони виявляються не лише на базі двомовності, а й характеризують мовні стосунки і постійно становлять єдність індивідуальних і соціальних факторів. Одне із визначень білінгвізму, яке широко використовується у мовознавстві, належить У. Вайнрайху: «Поперемінне використання двох мов називається білінгвізмом, а людина, яка ними користується, є білінгвом» [3, с. 22]. Однак Т. Ільяшенко дає деякі уточнення: «Явище білінгвізму присутнє лише тоді, коли воно поширюється на всю спільноту або на її більшу, чи головну на даному історичному етапі, частину». Оскільки будь-який факт мови спочатку з'являється в індивідуальному мовленні, то, на наш погляд, таке обмеження аналізованого поняття не є доцільним. На виникнення двомовності та її розвиток впливають і рівень матеріальної та духовної культури контактуючих народів, і характер самих контактів, і число носіїв взаємодіючих мов, і функції самих мов, і багато інших чинників. З цих причин найприйнятнішою є дефініція Д. Будняк: «Двомовність – суспільний феномен, який реалізується окремими мовцями і проявляється в практиці використання індивідуумами двох мов з певною функціональною широтою» [2]. Дослідниця також вважає білінгвізм психологічним аспектом у дослідженні мовної взаємодії, що збігається з психолінгвістичним визначенням У. Вайнрайха. Знаходимо також таке визначення досліджуваного явища: «Двомовність, білінгвізм – практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах».

Лінгвісти визначають також декілька функціональних типів білінгвізму: етнологальний (зумовлений територіальними контактами рівнофункціональних мов і народів), етносоціальний (з домінуючою сферою функціонування однієї із світових мов) і

соціально-комунікативний. Розрізняють також інтенсивний (безперервний) та екстенсивний (дискретний) білінгвізм: перший передбачає постійне використання обидвох мов з повним комунікативним навантаженням, а другий пов'язаний із факультативним білінгвістичним узусом. Різновидом екстенсивного білінгвізму вважають рецептивний білінгвізм, тобто білінгвізм односпрямованої комунікації.

Соціально-політичні умови мовного контактування можуть зумовити і «професійний білінгвізм» як один із прикладів екстенсивного (дискретного) білінгвізму, тобто вивчення і використання іноземної мови для професійної комунікації. Іноді висловлюються сумніви у тому, чи можна вважати «професійним білінгвізмом» використання іноземних мов спеціалістами, наприклад, латини медиками, істориками, архіваріусами і т. д., оскільки тут відсутній факт мовного контактування і «зовнішнього» тиску.

Більшість науковців вважає білінгвізмом володіння двома літературними мовами, Однак М. Штець розуміє під білінгвізмом володіння (тобто свідоме опанування другої мови з метою комунікації з іншомовним колективом) двома різними формами національних мов, наприклад: володіння двомовною особою чи двомовним колективом діалектною формою національної мови й літературною формою іншої (нерідної) мови і, навпаки, володіння літературною формою рідної мови і однією з нелітературних форм (наприклад, діалектом чи інтердіалектом) чужої мови.

Учений розрізняє також білінгвізм звичайний, народний чи діалектний, суть якого полягає в розумінні та в здатності реакції на інформації (висловлювання) в іншому (чужому, нерідному) мовленні без огляду на дотримання літературних норм цього мовлення. Водночас можна говорити про білінгвізм культивований, стандартний, чи літературний, який передбачає володіння літературними нормами обох мов та їх реалізацію в усній і писемній формі.

Варто звернути увагу на питання про те, який ступінь знання мов визначає двомовність. О. Ахманова вважає, що білінгв досконало володіє двома мовами і вільно переходить від користування однією до іншої. О. Чередниченко під двомовністю

теж розуміє «поперемінне користування двома мовами» [8, с. 100]. У свідомості білінгва мовні структури, якими він володіє, співіснують, а не зливаються в одну систему. Надзвичайно рідко можна зустріти двомовця, який би однаковою мірою володів двома мовами. У переважній більшості можна виділити основну мову білінгва і його другу мову, функції якої обмежені порівняно з першою. Рівень володіння другою мовою (часткове або неповне – пасивний білінгвізм чи «повне» володіння другою мовою в її усній і писемній формі – активний білінгвізм) має вирішальний вплив на інтенсивність інтерференції як важливого фактора розвитку мови-реципієнта.

Поряд із поняттями *двомовність* та *білінгвізм* використовується термін *диглосія* для позначення одночасного існування в суспільстві двох мов чи двох форм однієї мови, які застосовуються в різних функціональних сферах [7, с. 136]. Поняття *диглосії* як соціолінгвістичного аспекту передбачає на відміну від двомовності чи багатомовності, обов'язкове оцінне протиставлення наявних у суспільстві двох функціональних різновидів мови: високого (у тому числі урочистого, літературного) і низького (простого, розмовного). У чистому вигляді диглосія зустрічається досить рідко, частіше її окремі ознаки поєднуються з одномовними ситуаціями недиглосійного характеру або з двомовністю. Саме так склалися перманентні контакти латини з європейськими мовами часів Середньовіччя.

Латинська мова використовувалася у всіх західних країнах, була базовою для створення середньовічної картини світу на її різних синхронічних зрізах, що давало підстави для духовної єдності цілої цивілізації. Я.-А. Коменський називав її *gentium Mercurijus*, тобто зв'язковим чи посередником народів. У сучасному мовознавстві існує чимало праць, присвячених зовнішній та внутрішній історії середньовічної латини, в яких з'ясовуються місце та роль латинського компонента в історії окремих роіанських мов, форми його взаємодії з германськими мовами середньовічної Європи. У рамках ранньосередньовічної диглосії латина та «народні» мови (особливо романські) сприймаються носіями ієрархічної середньовічної культури як дві «підмови», призначені для оформлення ними текстів різних субкультур.

За функціонуванням латини в часи Ренесансу також стоять обставини загальнокультурного плану. Відроджувалася стара римо-італійська культурна традиція, яку досі заперечували, оскільки вона була язичницькою. Звернення до цієї традиції вело до появи справжнього культу латини (офіційно відмова від викладання латиною і введення італійської мови у вищих навчальних закладах Італії датується тільки 1912 роком!).

Ставлення до цієї мови було надзвичайно шанобливим, але це ставлення вже не до сакральної мови, а до такої культурної, як і італійська, тільки літературно більш довшеної, нормованої. Поступово формується течія в гуманістичній культурі, відома як «звичайний гуманізм» (*umanesimo volgare*), ідеологи якого використовували культ форми в латинській та грецькій мовах для нормування італійської мови. З часом виникає і зворотне явище – «макаронічна література», де комічний ефект викликається зіставленням латини та італійської мови, використання народної італійської мови для урочистих потреб і, навпаки, урочистого латинського гексаметру для опису вульгарних ситуацій. Від диглосії італійська культура переходить до італо-латинської двомовності.

Значні особливості супроводжують поширення латини у тих регіонах, де укоренилися і романські, і слов'янські традиції. Саме в римській католицькій інтерпретації античні моделі та зразки сягають східних кордонів Речі Посполитої, попередньо об'єднавши всю територію *Slavia Romana*. У межах цієї середньовічної «римськості» латинський складник на слов'янських землях – безсумнівно важливий – не становив виняткової цінності. Він поєднувався не лише зі слов'янським світом, його найважливішими культурними елементами, але й з іншими етнолінгвальними складниками, зокрема такими, як німецький, угорський та італійський.

У часи Першої Речі Посполитої ці два великі культурні масиви (український та польський) історично опинилися в межах однієї держави. «Незалежно від того, чи хтось дивиться на марш латини на схід із симпатією чи з пересторогою, мусить визнати Польщу за «військову» державу. Виняткового значення набувають кордони між етнічною Польщею і «візантійським» світом, а далі специфічна литовська, українська та білоруська проблематика» [9].

Латинськомовний вплив у Польщі з кожним століттям посилювався. Латинська мова поволі почала обслуговувати не лише релігійну сферу життя громадян Польщі (нею користувалися також супротивники католицизму з табору реформації), а й стала мовою науки, освіти, літератури, юриспруденції. Часті політичні, дипломатичні і культурні контакти з державами Заходу, які розвивалися від XIV до XVI ст., вимагали використання тієї мови, яка була прийнята в західній дипломатії, тобто латинської.

Знання латинської мови стає не лише життєвою нормою, а й ознакою «вищості», представники шляхти і міщанства намагалися знати її досконало. Середньовічна двомовність уже у своїй основі була «сепаратистською», супроводжувалась оцінним фактором і функціональною стратифікацією. Мовою високої культури обов'язково мала бути латина, а нижчої, популярнішої – польська. Деякі зарубіжні дослідники пропонують включити слов'янський світ до європейської єдності західної римської традиції, розглядаючи їх взаємини як відносини між центром і периферією. За такий підхід у дослідженні мультилатеральних мовних контактів висловлюється А. Вінценз, вважаючи, що саме тут слов'янський ареал православного світу контактував із західнослов'янським католицьким через пізніші українську та польську мовні території [4].

У культурній ситуації Київської Русі мовою літератури, культу, права слугувала спеціальна «висока», книжна мова. У побуті ж використовувалися етнічні діалекти, які впливали на мовні стилі літературних пам'яток залежно від місця їх створення і соціально-культурної функції. Але сама ідея нормованості мови ніколи не пов'язувалася з етнічним діалектом. Нормована, культурна мова – це тільки мова книжна і сакральна. Розмовляти в побуті книжною мовою, перекладати з книжної на побутову тощо не можна, бо ці два типи мов живуть у різних площинах. Ця ситуація існувала в Україні, за Б. Успенським, десь до XVI ст., в Росії ж – на століття пізніше. На думку М. Поповича, в нашому випадку йдеться «не тільки про мовну, а й про культурну загалом самосвідомість...», яка належить не до побутового, а до «високого» рівня, не до рівня стихії, природи, а до рівня порядку і культури».

Після Люблінської унії Польщі з Литвою (1569 р.) в Україні виникла дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи. Свої закони епоха Відродження запропонувала і для мови. Так, мовою церкви була церковнослов'янська, а мовою ділової писемності залишалася спільна для українців і білорусів «руська» мова. Ця книжна українська мова використовувалася і в інших найрізноманітніших галузях (літописання, полемічна, художня, наукова література, навчання в школах). У ті часи в Україні функціонували і розвивалися й багато інших мов, які належали до різних мовних систем, мали різну структуру, походження і використання. Результатом їх взаємодії є запозичення або інтерференція на всіх рівнях мовної структури.

Латинські за походженням лексеми утворюють одну з найчисленніших груп іншомовної лексики в європейських мовах. Кожна із них має свою індивідуальну історію входження (а іноді й повернення) в мову-реципієнт. Загальні тенденції, закономірності використання лексичних латинізмів, усталені у мовленнєвій практиці мов, які протягом тривалого часу функціонували на українських землях, відбилися і в українській мові.

Отже, сучасний стан будь-якої мови – це наслідок її довготривалої історії розвитку під впливом різноманітних зовнішніх та внутрішніх чинників, які в реальній мовній дійсності тісно поєднуються. Результати мовних контактів залежно від їх соціолінгвістичних характеристик можуть бути найрізноманітнішими: від асимілятивних процесів до виникнення мовних спільностей особливого типу – ареальних і соціолінгвістичних, від інтерференцій на всіх рівнях у контактуючих мовах до білінгвізму та інтенсивного запозичення, від звуження сфери функціонування однієї з мов і навіть її загибелі до набуття другою мовою даного регіону статусу державної і, відповідно, всеохоплюючих комунікативних функцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова // М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 606 с.

2. Будняк Д.В. Полонизмы в современном украинском литературном языке : Автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.02. «Словянские языки» / Д. В. Будняк. – К., 1991. – 56 с.

3. Вайнрайх У. Языковые контакты / У. Вайнрайх // К. : Вища школа, 1979. – 246 с.

4. Вінценз А. До проблеми українсько-польських мовних контактів / А. Вінценз // Мовознавство – 1991. – № 5. – С. 37–41.

5. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.

6. Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. Ярцевой]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – 684 с.

8. Чередниченко О. І. Взаємодія мов, двомовність і мовленнєва культура / О. І. Чередниченко // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К. : Довіра, 1995. – С. 99–110.

9. Axer J. «Latinitas» jako składnik polskiej tożsamości kulturowej / J. Axer // Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska. – Warszawa : ОБТА, 1995. – Z. 1–2. – S. 81–90.

10. Keipert H. Das Lateinische in der Geschichte der Russischen Sprache / H. Keipert // Eurolatein. – Tübingen, 1996. – S. 106–128.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2011

У.ПАНЬКИВ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

В статье исследовано теоретические проблемы процесса межъязыкового взаимодействия, освещено вопрос места билингвизма по отношению к языковым контактам, определено социолингвистические аспекты возникновения диглоссии, рассмотрено особенности контактирования классических и современных европейских языков

Ключевые слова: языковые контакты, взаимодействие языков, билингвизм, двуязычие, диглоссия, классические языки, латинский язык.

U.Pan'kiv

THEORETICAL PRINCIPLES OF INVESTIGATING LANGUAGE CONTACTS

The article considers theoretical problems of the process of interaction between languages. It highlights the issue of the place of bilingualism with reference to language contacts and finds out sociolinguistic aspects of the emergence of diglossia. Besides, the article reveals the peculiarities of contacts between classical and modern European languages.

Key words: language contacts, interaction of languages, bilingualism, diglossia, classical languages, Latin.

УДК 811.111'33:504

Інна ПЕТРЕНКО

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто основні проблеми формування понятійно-термінологічного апарату еколінгвістики. В результаті комплексного дослідження понятійно-термінологічного апарату еколінгвістики виявлено основні джерела поповнення термінологічної системи еколінгвістики, визначено еколінгвістичні терміни, які відповідають вимогам наукової термінології, а також окреслено перспективи розвитку понятійно-термінологічного апарату еколінгвістики.

Ключові слова: еколінгвістика, лінгвоекологія, екосистема мови, лінгвосфера, еко-грамотність, еко-комунікація, екологічний дискурс.

Прискорення процесу загальної екологізації суспільної свідомості, викликане значним погіршенням глобальної екологічної ситуації у другій половині ХХ століття, негативними наслідками науково-технічного прогресу та процесу світової глобалізації, привернуло увагу представників різних наук до поняття «екології». Термін «екологія» набув нового, ширшого значення, вийшов за межі біології і поповнив понятійно-термінологічні апарати різних наукових дисциплін. Не стала виключенням і лінгвістика. Переорієнтація багатьох лінгвістичних дисциплін на інтеграційні дослідження мови (зокрема з урахуванням соціального й етнокультурного контексту її функціонування) сприяла появі та розвитку таких маргінальних лінгвістичних дисциплін, як: